

84(2Рос-Кара)6

И4.9

Кара: 6242

(СОКОЛ)

Тилни юсюнден нарт сёзле

- ◆ Адамны АНА ТИЛИ - джан тамыры.
- ◆ Адамны АНА ТИЛИ - анасы кибик.
- ◆ Адамны АНА тили - тийген кюню.
- ◆ АНА ТИЛИ - сабийлик тили.
- ◆ АНА тили - кертилик тили.
- ◆ Джаным-тиним - Ана тилим.
Кеси тилинг - кесинге сыйлы.
- ◆ Сабийини тилин анасы билир.
- ◆ Сюйдюрген да - тил,
Бездирген да - тил.
- ◆ Тили джокъ Ты джокъ,
Сыйы джокъ.
- ◆ Тилге усталыкъ-адамлыкны башыды,
Тилин билген - ол миллетни джашыды.
- ◆ Тили джокъну кюню джокъ.
- ◆ Адам къайсы тилде сёлеше эсе,
ол миллетни адамыды.
- ◆ Тилсиз, - миллет джокъ болур.
- ◆ Тил-джюрекни тылмачы.
- ◆ Тилин сатхан - кесин сатхан,
Кесин сатхан - элин сатхан.
- ◆ Ата-бабанг сёлешген тил - ана тилинг,
Миллетинги миллет этген-баба тилинг.
- ◆ Тили бирни - тини бир.
- ◆ Тили джокъну сыйы джокъ.

и адамланы оюмлары

Человеку не жить без родины,
как нельзя жить без сердца.
... Чаустовский.

То, что для одного комар, для дру-
гого - верблюд.
С. Батлер.

Человек без родины - нищий
человек.
Якуб Колас.

Лишь глупцы называют своеволие
свободой.
Тацит.

Прежде всего не теряй самоува-
жения.
Пифагор.

Кара: 6242

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР НАРТ СЁЗЛЕ

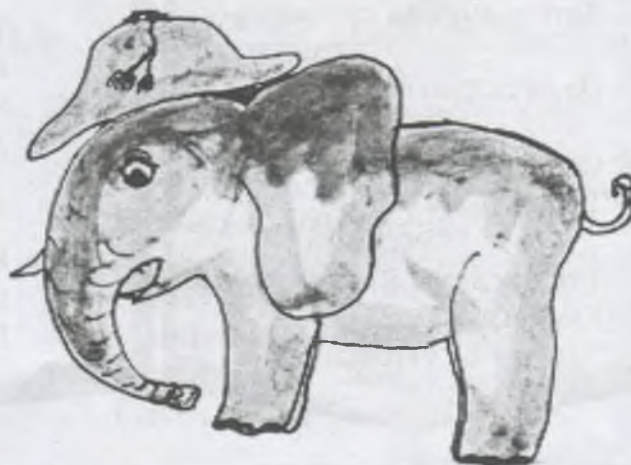
1. Айюню баласы айюге ай кёрюнюр.
2. Айюден къачсанг, кёнденлен къач.
3. Айю бла дугъум ашама, эринги-бурнунгу къан этер.
3. Ач айю ойнамаз.
4. Айю дугъуманы¹ суюмей эди, ол да аны тешигине бите эди.
5. Къыш уянган айю кибик. (Ачыулу деген магъа-нада).
6. Джаралы айюча, джан-джанын талай.
7. Джукълагъан айюню уятма.
8. Айюню кесин кёре эди да, ызын ызлай эди.
9. Айю да кесин субайгъа санайды.
10. Айю тюлкюню аякъ ызыша сейирсине эди.
11. Айю мыллыкны тынчытыб² ашагъанча.
12. Айю да шохха айюню излер.

1. Киштик болмагъан джерде чычхан тёбеге чыгъар.
2. Харам онгса, чычхан онгар эди.
3. Чычханны баласы тулукъ тешер.
4. Чычхан джамызын кёрдю да джыл джатды.
5. Чычхан кеси кирирге тешик табмай эди да ызындан да такъмакъ тагъа эди.
6. Чычханны аджалы джетсе, киштикни къуйругъундан къабар.
7. Эшикли чычхан юйлю чычханны эшикге къысдай эди.
8. Чычхан мижеге джыйгъанча.

1. Ашагъаны – чибин кибик, Ишлегени – пил кибик.
2. Пил ёллюк болса, туугъан джерине барады.
3. Маске пилге юргенча.
4. Пилни кючю – бурнунда.
5. Пил тюл эсенг, пилге тенг болама деб кюрешме.

¹Дугъума - мята (хансны аты).

²Тынчытыу - ийис этдириу, аз чиритиу.

АНАМА

Джокъду, анам, санга ёлюм!
Сыфатынг толу джазылыб,
Туудукъларында джашарлай
Этергеди мени кёлюм.

Анам! Сени сыйынг, кючюнг
Чыгъарады мийикликге,
Бол деб Адам, бол деб поэт,
Тюртед мени джигитликге.

Анам эсеме тюшгенлей,
Къыйын кюнде кюч табханма,
Энди, мийикге миннгенлей,
Сакъла, джазыу, унутхандан!

Сакъла, джазыу, мени кенг эт
Аналарын атханладан.
Туугъан джерден тойгъан джерин
Сайлаб, ары тартханладан.

ТЕБУЛАНЫ Шукур

АНАЛАГЪА

Сыйлы анала, эшитемисиз:
Аманлыкъгъа джокъду
тёзюм!

Дунияда хар анагъа
Аталады тилек
сёзюм:

Сени баланг, мурдар
болмай,
Тюз халини тутар ючюн,
Артыкълыкъгъа къаршчы
ёсдюр,
Ол да салсын кеси кючюн.

Сыйлы анала, хар баланы
Тюз джашаргъа
юретигиз,
Тюзлюк джашау къурар ючюн
Кюреш джолда
бирлешигиз!

БАТЧАЛАНЫ Башир

КЪАБЫРГЪАДА КЪОЛ ЫЗ

Анам эртде кетсе да
Къайтыб келмезден,
Кече-кюн да турады
Ташаймай кёзден.

Бир джарыкъ, джылы эди
Ол джылны джазы...
Юй сюрте, къойгъан эди
Анам къол ызын.

Тюрленмейин турады
Къабыргъада ол.
Кёргюзтгенча къолу бла
Анам меннге джол.

Джан салалсам, саллыгъем
Къол аязынга,
Бир бек тансыкъ болгъанма
Шош ауазынга.

КЪОБАНЛАНЫ Ахмат

АНАМА

Сюймеклигим джюрегиме
сыйынмай,
Анам, санга тансыкъ
болуб урады.
Кече-кюн да тыйылмайын,
хар къуру
Алтын нюрюнг кез аллымда турады.

Эсимдеди сени айтхан сёзлеринг,
Намыслы бол, адебли бол, дегенинг,
Къартха, джашха хар заманда джюрегинг
Ачыкъ болсун, болушуб тур дегенинг.

Джаным сауда кюреширме, ишлерме,
Иги бла айтдырырма атымы.
Керек кюнде сагъыш этмей берирме
Халкъым ючюн, сени ючюн джанымы.

АНА ТИЛ

Ким сюймесе сёлеширге
Ана тилде,
Ол джарамаз халкъына
Керек кюнде!

АБАЙХАНЛАНЫ Насу

АНАМА

Сенсе мени инсан этген,
Эмчегинги ичириб,
Тар ёзенде белляу айта,
Бешигиме ийилиб.
Сенсе мени кёб аджалдан
Тилекле бла сакълагъан.
Мени ючюн, кирпич къакъмай,
Тангларынгы атдыргъан.

Сенсе мени къыйын кюнде
Кёллендириб, кюч къошхан,
Мени ючюн джашауунгдан,
Акъ къар киби, эриб баргъан.
Сен сауса да, аны ючюн
Джырлайд джюрек булбулум,
Сенсе, анам, батмаз кюнюм,
Джашауумда тутуругъум.

(Абайханланы Насу)

АНА ДЖЮРЕК

Бала ючюн ана беред джашауун,
Кече-кюн да къыйналады балагъа.
Сау тургъанлай, минг ёлюмден ёледи, -
Ана джюрек ма алайды балагъа.

Тауусулгъан кёзлеу киби, аз болад
Ана джюрек балалагъа бёлюнсе,
Джангыралла джюрегинде джарала,
Уруш тюзде эсгертмени эслесе...

АНА ЭСИ - БАЛАДА

Гитче джашчыкъ чегетде
Муртху джыйыб ойнады.
Къолчукъларын, джаягъын
Къып-къызылчыкъ бояды.

Сора келди юйюне,
Къызыл гюлча, ышара.
Ангыламай, анасы
Къоркъуб, чабды джашына.

ДЖАУБАЛАНЫ Хусей

«Ах, мен хариб, не болду?» -
Деб къоркъса да кёргенлей,
Артда кюлдю, къууанды,
Не болгъанын билгенлей...

Ой, анала, къанды деб,
Къыйналмасын джаныгъыз,
Босун кёгет, гюл бояу
Кёрген къызыл затыгъыз!

ЧЫЧХАН ПАТЧАХ

Бир гынттылы Чычхан арбазда киштик сураты болган кягъыт кесекни эслегенди. Къоркъуб, ызына кячханды да кырпыч кялауну тюбуне сугълуб кириб букъгъанды. Ызындан сюрген таууш эшитмегенинде, башын бери кяратыб, сымарлагъанды. Къараса, кягъыт быягы орнунда тура.

Сейирсиниб, Чычхан кягъытха джууукъ баргъанды, кярагъанды, марагъанды. Алай а кягъытдагы киштик бир да, бир да

кымылдагъан, къобар, чабар ышан этмегенди. Таукеллениб, Чычхан анга чёбчюк бла тийгенди, тюртгенди, - киштик кымылдамагъанды. Да бу ёлюб турады, деб, акъылына алай келиб, Чычхан анга аягы бла тийгенди. Тийсе уа – кягъыт сыйдам! Къобаргъа боллукъ джукъ джокъ. Къууаныб, чычхан кягъытда ары-бери чабханды, керпесленгенди, ойнагъанды. Игитда дейсе – Киштикни юсюнде ат оюн этиб айланган Чычхан алай бош зат тюлдю! Джигитди! Батырды!

Энди Чычханны патчах болургъа эсине тюшдю. Кягъытны сюйреб барыб, гёнге

кийирди. Киштикни мыяла кесекни артына сюеди. Сора кеслерини чычхан тиллеринде сызгырыб бир затланы айтды да ол тегерекдеги чычхан джамагъатны джыйды.

Чычханла ашлыкъ гёнге чакъырылганларына къууандыла, эрлай джетиб, Батыр Чычханны тегерегине басындыла.

- Энди, - деди Батыр Чычхан, - сиз мамуну керемисиз?

Киштикни эслеб, чычханла олсагъатдан качыб тебретиле.

- Тохтагъыз, качмагъыз! – деб, Чычхан аланы тохтатды. – Къоркъмагъыз, энди бу сизге тирик тюлдю, мен аны тиймезча этиб турама. Ма керемисиз, бизни джашаргъа, ашаргъа къоймаучу залимни тутуб, бушдукъ этиб, темир аугъа джыйыб къойганма. Мен бошламасам, ол мындан чыгъар мадар джокъду. Ангыладыгъызмы?

- Ангыладыкъ! – дедиле чычханла къууаныб.

- Мен аны уууб, сыгыб, джурун этиб, темирге джабышдырыб турама, керемисиз?

- Керемисиз! – дедиле чычханла, къууанчы тыбырлы болуб.

- Энди мен чычхан халкъгъа эркин, токълукъ джашау береме! Билдигизми!

- Билдик! – дедиле чычханла, тебсерге аздан къалыб.

- Алай эсе, - деди Батыр Чычхан, - мен айтханны этерге хазыр болугъуз! Мен патчах болургъа сюеме Чычхан къыралгъа. Хомусуз?

- Хобуз! – деб, чычханла ёрге-ёрге секирдиле. – Он патчах да бол, бизни гёнге бошла ансы!

- Сиз гёнге бошсуз! – деди Чычхан патчах. – Алай а киштик тузагъындан бошланмаз

ючюн, сиз мен айтхандан чыкъмазгъа керексиз. Хар сёзюм, патчах тёренчиси, сизге джорукъ болады. Чабханлай этерге керексиз айтханымы. Тюзмюдю?

- Тюздю! - дедиле чычханла, киштик таба сескекли къараб.

- Алай эсе, - деди Патчах, - бусагъат гёнде нартюх, будай, тары бюртюк табалгъаныгъызны дженгил джыйыб, мени аллыма къалагъыз!

Чычханла олсагъатдан чабышыб, джыйыб, мюрзеу бюртюк табханларын патчахны аллына къаладыла. Ох деб, аланы ашаргъа, къууанч, гор этерге хазыр болдула. Патчах, къалауну къатына чёкдю да, чычханланы бирерине бирер тары бюртюк узатды. Кеси уа:

- Бу мени патчахлыкъ хакъымды. Мен тойгъунчу, тынч туругъуз, тойсам, къалауну къалгъанын тешигиме ташырсыз! - деб, ашаргъа джарашды. Бюртюклени кимин азбуз чайнай, кимин алайлай тигелете, гузаба джутуб башлады. Аны къарны аллына чыкъгъандан чыгъыб барады, ол да тохтаусуз бушдукълайды, къалгъанла да аны ауузуна къараб симсирейдиле.

Бир кесекден дыгъырдагъан тауушла келдиле да, не зат эсе да огъарыдан ичине

секириб тюшдю. Къарасала – мазаллы къолан киштик. Суратдагъыгъа ушаш! Ол джерге тюшер-тюшмез, чычханла къачыб, кау-куу болуб ташайдыла. Ауурланган Патчах Чычхан а арлакъчыкъ суюрелгенден ёзге къарыу эталмады. Аны базыкълыгъына сейирсиниб, киштик бир кесек да сабыр

болду, алай болса да узалды да базыкъ белинден къаты бууду... Патчахны патчахлыкъ хакъы алай къалды...

Патчахсыз къалгъан чычханла, Мыйыкълы эслерине тюше, талай заманны гённи джокъламай турдула. Алай а тауусулмагъан бюртюк къалауну унуталмай, келиб къарасала, гёнде тузакъдагъы да джокъ, Мыйыкълы да джокъ, къалау туб а тура. Джыйылыб, чычханла, къалау тубню ашаддыла, тешиклерине да бирер кесек юлош элтдиле. Сора тебседиле, джырладыла:

Биз, чычханла, гёзен,

гён туб суюгенле,

Чычхан Патчах керек тюлдю гёнледе,

Кесибизбиз кесибизге иеле.

Мыйыкълыдан, тырнакълыдан

къорургъа

Чычхан Патчах джарамайды

гёнледе...

Сора джырлай-джырлай чачылдыла.

ДЖАУ ГЫБЫТ

(Керти хапар)

Отузунчу джыллада Асият деб бир кызчык кърнашчыгы Юсуб бла бирге атасына кьошха барганды да андан элге кыйтыб келе тургандыла экичиги да. Теберди кьобанны джагысы бла келе келгендиле да, суудан бир затны бери къараб турганын кьргендиле. Кьоркьа-кьоркьа, джуугуракъ барыб къарасала, ол а – кьумдан гыбытны бучхагы бери чыгыб тура. Сейрсиниб, суугъа кириб, гыбытны кьумдан тартыб чыгаргандыла. Къарасала- ол а ичи топпа-толу джауу бла джау гыбыт. Кеси да уллу гыбыт. Гыбытха уа танг кесек джау сыйнады.

Асият бла кърнашчыгы джау гыбыт табханларына кьуангандыла. Гыбытны сууда чайкьаб кьумдан тазалаб, кьзюу-кьзюу бир-биринден ала да сыртларына ата, ызларына айланыб, кьошха кыйтыб баргандыла.

- Къалай иги болду муну табханыбыз. Меннге кьобуз алыргъа ачха табалмай тура эдиле. Муну сатсала, кьобузгъа чакълы бир къадар ачхабыз боллукъду. Энди уа ол ачхагъа меннге кьобуз аллыкъдыла эрлай огъуна! – дегенди Асият. Анга кърнашчыгы да кьол салганды.

Ингирде аталары сюрюу бла кьошха кыйтханды да, Асият бла кърнашчыгъа Юсуб анга юйге кетиб бара къаллай алаамат джау гыбыт табханларын айтхандыла.

- Атам, бу джау гыбытны табханыбыз къалай иги болду! Джауну сатыб, меннге кьобуз алаллыкъсыз. Энди башха ачха излеб кюреширге да керек тюлдю! – деген Асият.

Аталары Батчаланы Тана джукъ айтмай, тынгылаб турганды.

- Атам, джау гыбытха кьуанмадынгмы? – дегенди Асият.

- Да ол джау гыбыт сизни кесигизникимиди, огъесе биреунюкюмюдю? – дегенди аталары.

- Айтабыз да, сууда, кьумгъа кьмюлюб тура эди да, бучхагын кьрюб, тартыб алдык! - деген-

диле Асият бла Юсуб.

- Да сизни кьлюгюзге къалай келеди? Джержерде джау гыбытла алай бош атыла айланыб, ол аны кьумгъа басдырыб, асыраб кетген адам гыбытны алайына табыбмы алгъан болур, огъесе ишлеб, кыйналыбмы джыйгъан болур?

- Ишлеб, кыйналыб джыйгъан болур, - деб, сабийле энди ангылай башлаб, джерге къаргандыла.

- Да ол аны юйюне, юйдегисине керек болубму джыйгъан болур, огъесе бизге дебми джыйыб кюрешген болур эди?

- Юйдегисине!

- Да аны ангылай эсегиз, сора биреуню затын не деб алыб келе турасыз да, асырагъан джеринде кьоймай?! Ол аны, джау иссиде аман болмасын деб, сууда кьумгъа басдырыб, иш этиб асырагъанды. Энди излеб барса уа, табарыкъ тюлдю. Юйдегиси да аллай бир керекли боллукъду. Ангылаймысыз?

- Ангылайбыз! – дегендиле Асият бла Юсуб, джерге къараб.

- Биреуню тюшюренин, тас этгенин алгъан бла урлагъанны башхасы джокъду. Табхан табханыны иесин излерге керек болады неда иеси кьрюрча, табарча джерге салыргъа джарайды. Урлагъанны уа уллу айыб, бешиш, гюнах иш

болгъанын эшитген болурсуз?

- Эшитгенбиз!

- Эшитген эсегиз, харам хакъгъа узалыргъа санларына ырысларгъа, Аллахдан уялыргъа, къоркъаргъа керек болугъанын унутуучу болмагъыз! – деди Тана.

- Ангылайбыз! – деди сабийле дагъыда.

- Энди аны ызына элтиб, тургъан джерине салаллыкъмысыз?

Сабийле не кюрешиб, аны туура къалайда табханларын тюзеталмадыла.

Тана аны кеслерини къатларында суугъа басдырды да, хар озгъаннга, хар келгеннге

соруулаб турду. Талай кюнден, эшитгенле бир-бирлерине айта, сора джау гыбытны иеси табылды. Иеси, гыбытын да алыб, былагъа да бюсюреу, алгъыш этиб кетди.

Асиятха уа кеслери ачха джыйыб, аны экинчи джылында халал ачхагъа къобуз алдыла.

Асият бла Юсуб а андан сора киши затха бурулуб да къарамай эдиле.

(Хапарны Хаджар Хасановна къайын анасы Батчаланы Тананы къызы Асиятдан эшитгенди. Асият туудукъларына гитче заманындан сейир хапарла айтыучу болгъанды).

Соруула: 1. Асият бла Юсуб джау гыбытха алай нек къууангандыла?

2. Тюзчюлюкню дерси сабийлеге къалай тийишгенди?

ХУБИЙЛАНЫ Мариям Юсуфну къызы, Первомай орта школ

ТАЛАЙ КЪАРАЧАЙ АДЕТЛЕ

(Аллы муну аллындагъы журналдады)

- ◆ *Джангы туугъан сабийни
Эки-юч айдан чачын джюлюб аладыла,
Аны да биринчи келегине чырмаб
Кюбюрге саладыла.
Итлик чач, итлик келек
Дегенлери ма аладыла.*
- ◆ *Сабийни башын биринчи джюлюселе,
Хычын этиледи. Болады мал да кесерге.
Тыйынылды ол хантладан
Тийреде хониулагъа юлюш этерге.*
- ◆ *Сабий биринчи тиш чыгъарса,
Нартюх бюртюкледен этиледи джырна.
Хониулагъа юлюш этиб,
Тиш джырна бла сыйла.*
- ◆ *Келин келген, къыз чыкъгъан юйде
Къууанч той, къурманлыкъ болады.*
- ◆ *Сюйюмчю айтыб келгенге
Бердиле ачха, джукъ –саугъа.
Абидез алгъан адамгъа
Болмайды суу къуяргъа.*
- ◆ *Джангы юйдегиге
Биринчи джашчыкъ тууса,
Бешикге белеген къууанчха
Къоз бёрк, джау джиб тагъадыла.
Алай болмай, къызчыкъ тууса,
Бешикге къурманлыкъ,
Той этиб саладыла.*

- ◆ *Джууукъ, тенг джыйылады.
Джыйында уллу, гитче да
Тамадагъа сыйынады.*
- ◆ *Келинни ау джаулугъу
Юйню биринчи туудугъуна бериледи,
Алай болмаса уа,
Бир бек джууукъ аммагъа теджеледи.*
- ◆ *Келинни къол джаулукъларын
Ата-ана эгечлеге береди.
Къолджаулукъ берилгенле келинге
Джууабха саугъала береди.*
- ◆ *Келинни бетин къайыңлары
Ау алгъан кюн кѳредиле.
Келинни къысха джууукълары
Джыйын болуб, къонакъгъа келедиле.
Келин къайыңларындан тил тутса,*

*Аланы сыйларын кѳргени болады.
Келинчик а баш чепкенин отоуда
Биргесине тургъан къызгъа къояды.
(Аягъы келликди).*

*Мамурачын Айючук
Бешикчикге салгъанд да,
Алгъыш этед Тюлкючук,
Андан юлюш алгъанд да!*

БИЯЗ

Къазакъстанда бир гитчерек элкичде къазакъла бла оруслула бирге джашай эдиле.

Сашаны атасы къазакъча иги биле эди. Саша да ол тилни билирге алланды. Школда къазакъ тилни окъуй эдиле, алай а Саша алкъын школгъа джурюй башламагъан эди. Сашаны атасы кеси юретирик эди, алай а сау кюнню узагъына иште сабанда бола эди да Сашаны юретирге заманы болмай эди.

- Юрет де да Тѳлегенге тиле, - деди ол.

Саша Тѳлеген шохуна чабыб барды. Тѳлеген устаз болургъа разы болду, сора олсагъатдан огъуна Сашаны бачхагъа алыб барды.

- Былайдан башларыкъбыз, - деди Тѳлеген ѳхтем, сохан тахтаны къатына барыб. Сора бир соханны тартыб чыгъарды да:

- Кѳремисе? Бу биязды.¹ Айтчы: «Бияз», - деди.

- Бияз, - деб къайтарыб айтды Саша. Ол да бир соханны тартыб чыгъарды.

- Бияз, - деди Тѳлеген да. Сора Сашаны эсинде бу сѳз иги сакъланыр ючюн, тахтадан

энтда бир соханны тартыб алды. - Къайда, айтчы. Къзакъча соханны аты неди?

Ол сёз Сашаны эсинден кетди да къалды.

- Чот къолайсызды, - деди Тёлеген. - Бу ансы да тынч сёздю. Нашала бла бадыраджанланы² атлары къзакъча къалай къыйындыла, бир билгеенг! Кел, джангыдан башлайыкъ. - Тёлеген дагыда бир соханны тартыб алды.

Ол кёзюуде бир къычыргъан таууш келди.

¹Тюзю «пиязды» (ред.)

²Бадыраджан – помидор.

СОРУУЛА: 1. Джашчыкъланы иги этгенлери не эди? Аман этгенлери уа?

2. Амма джашчыкъланы дерслерин нек джаратмады?

Ол аТёлегенни къарт анасы эди.

- Сиз не затла этиб сирелдигиз? - деб сорду амма. - Сиз алай дерс этерик эсегиз, бачхада джукъ къаллыкъ тюлдю!

Андан сора устаз бла сохта бачхада къзакъ тилден дерс этмей эдиле. Саша школгъа барыб башлады, анда къзакъ тилге юренди, уллу болду. Бачхада дерсни уа ёмюрде да унутмайды. Эсине тюшюрюб ышаруучанды.

(А. Карповдан).

БАШСЫЗ АДАМ

Эртде-эртде бир элде тёрт джаш джашагъандыла. Ала учулуку бла баш кечиндириб тургъандыла. Бир джолда ала уугъа тебрегендиле. Джомакъ, элбер айта, ала танг атхынчы барыб, бир уллу суудан ётуб, бир ариу кенг талагъа джетгендиле. Сора тамадалары:

- Энди, джашла, былайда солугъан да этейик, не бар, не джокъ деб, тегерекге да бир къарайыкъ. Окъ аямазча, бир тишликликге да тюбемегенбиз алкъын. Ачдан да сорукъгъанбыз. Былайда тохтайыкъ бир кесек, - дегенни айтханды тенглерине. Ала да разы болуб, бир аууб тургъан къуу терекни юсюне тизилиб олтургъандыла. Ушакъ эте, тегерекге кёз джетдире тургъанлайларына, джашланы бири арлакъда къая тюбюнде бир дорбунчукъну эслегенди. Къобханды да:

- Ия Раббин, ол дорбунну ичинде не барды эке? – деб, барыб, ийилиб ичине къарагъанды. Къарангыда джукъ кёралмагъанды да, башын ары сукъгъанды...

Иги кесек заман кетеди. Негерлери, аны ызына къайтмагъанын эсгериб:

◆ Къарачай халкъ джомакъ

-Эй, бу не эсе да анда кёбге къалыб кетди да, аллай бир къараб турур кибик, не кёреди экен!/? Бир хапар сорайыкъ кесине да, - деб, къатына баргъандыла. Аякъларындан тартыб, дорбундан чыгъарыб къарасала, - джашны башы джокъ. Сейирсингендиле джашла, не дерге билмегендиле.

- Ий, аланла, биз бирге-бирге бери келе тургъан заманда муну башы бармы эди,

джокъму эди? - дегенди джашланы бири асыры алджагъандан.

- Къайдам... - деб, джашла сагъышха къалгъандыла. Не дерге билмегендиле да:

- Келигиз, юйге барайыкъ да, юй бийчесине сорайыкъ, - дегендиле.

Элге эниб, барыб джашны юй бийчесине хапар айтыб, кете тебреген заманында аны башы биргесине бармы эди, деб соргъандыла.

- Аны башы болса, ол аны къайда эсе да бир билмеген джеринде дорбуннга сугъармы эди! - дегенди тышырыу да.

Иш: Оюмсузлукъну, таукеллик бла кёлсюзлюкню, тирилик бла джорукъсузлукъну юслеринден джомакъда не оюм башхартылгъанын ачыкълагъыз.

ОНА ИЗМЕНИ НЕ ПРИНЯЛА

*Собаку постаревшую
Прогнали со двора:
- Найди себе убежище,
Расстаться нам пора!..*

*Пускай ее и выгнали,
Но села за углом.
Пускай ее обидели,
Но любит этот дом.*

*Душа ее высокая
Смириться не смогла,
Измену эту горькую
Она не приняла.*

*Сидит она и думает:
«Сейчас меня вернут,
Поймут, что ошибаются,
Обратно позовут.*

*Но в доме лишь молчание,
Не слышно ничего.
За много лет старания
Прогнали все ее.*

*Тут ночь спустилась темная,
Собаке говоря:
- Какая же ты странная,
Сидишь все у двора!*

*Собачья верность мается,
Не может отпустить.
Собака так старается,
Не может уходить.*

*Тут она вдруг услышала
Как кто-то крадется в дом.
Не выдержав, залаяла, -
Зажгли свет в доме том.*

*Услышали, увидели
Гостей незваных там...
К собаке с извинениями
Хозяин вышел сам.*

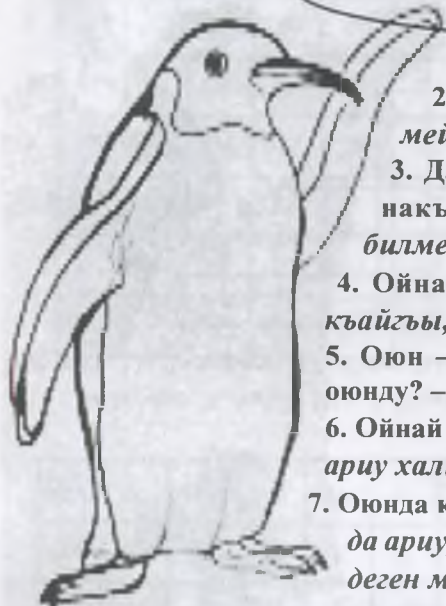
*Ее обратно во двор он ввел,
На цепь не стал сажать.
Сам чем-то вкусным покормил,
И стали вместе доживать.*

ОЮНЛАНЫ ЮРЕТИУ МАГЪАНАЛАРЫ

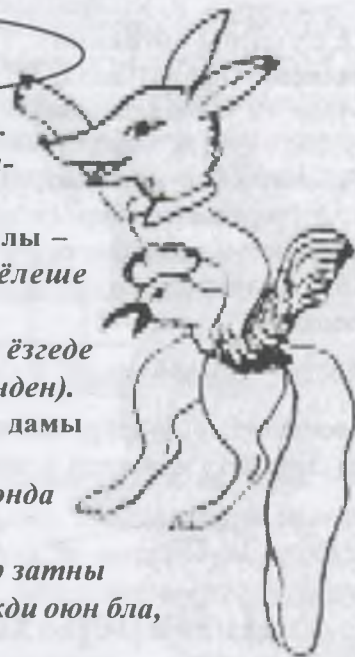
Оюнланы адамгъа юретиу, айнытыу магъаналары бек уллуду. Ойнагъан заманда сабий сагъыш этерге, ишни тюзюн, табын этерге тюзелирге, халисин ариу этерге, адамла бла ариу келише, бирге иш бардырыргъа юренеди. Ол себебден оюнну халиге юрениу магъанасы болурча этиб ойнаргъа керекди. Бизни халкъ оюнну юсюнден не айтады?

Оюнну юсюнден нарт сёзле:

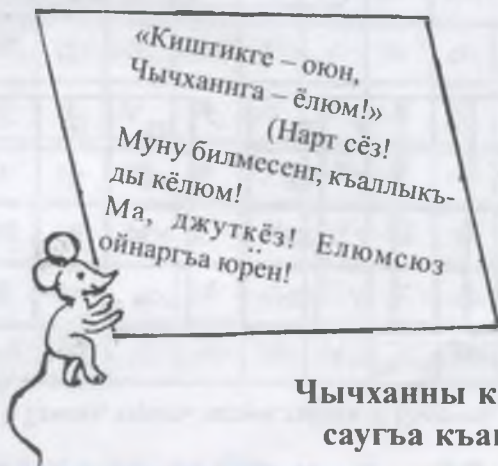
1. Ойнай билмеген - уруб къчар.
2. Оюнну арты – от. (*Ойнай билмейин, дауур болсала*).
3. Дауур аллы – оюнладан, сёзю аллы – накъырдадан. (*Тюз, ариу ойнай, селеше билмегенлени юслеринден*).
4. Ойнай-ойнай кёз чыгъар. (*Оюнда – ёзгеде къайгъы, дауур чыгъарыучуланы юслеринден*).
5. Оюн – оюн болса да, боюннга ургъан дамы оюнду? – дегенлей.
6. Ойнай билмеген – ишлей да билмез. (*Оюнда ариу халиге юрениуню юсюнден*).
7. Оюнда кёре бил, тоюнгда тебсей бил. (*Хар затны да ариу, тюз тюз этерге юренирге керекди оюн бла, деген магъанада*).
8. Ашыкъ ойнагъан азар, тоб ойнагъан тозар. (*Мардасыз кёб ойнаб, ишинги да къалдырма, керексиз да арыма демеклик*).
9. Оюнну да оюну бар, тоюнг да тоюму бар. (*Тойну, оюнну да адеби бла, мардасында этиб, заманында къоя, иги оюнну ойнай билиуню юсюнден*).

Сымач
(Ысмач)

Эй,
ойнама,
мени
ары ий!

Чычханны кишиугъа
саугъа къагъыты.

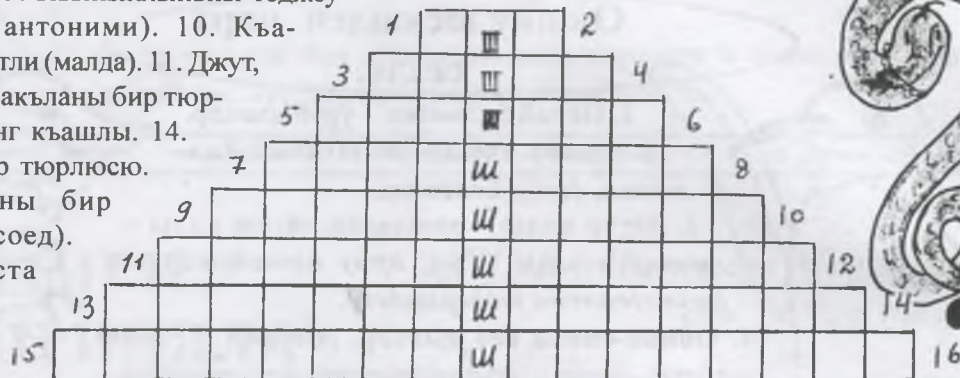
Сёз оюнла

I. Гёзенек «Ш»

Сыллагъарланы К.

Сол джанындагъы сёз ш бла бошалыб, онг джанындагъы сёз ш бла башланыб баргъан сёзле табыб толтуругъуз гёзенекни кёзлерин.

1. Ашарыкъ, азыкъ.
2. Адеблилик-тилек междометие.
3. Джылны чагъы.
4. Къымсыз, тауушсуз.
5. Къазауат.
6. Суусун къююлуучу мияла сауут.
7. Баш бармакъ бла гитче бармакъны ортасы узунлукъ (къол керилсе).
8. Ууакъ джангурчукъ.
9. Къыйынлыкъны теджеу (Алгъышны антоними).
10. Къаралдым-боз бетли (малда).
11. Джут, мухар.
12. Чабакъланы бир тюрлюсю.
13. Кенг къашлы.
14. Тереклени бир тюрлюсю.
15. Къушланы бир тюрлюсю (осоед).
16. Халахоста (тышырыу).

Билгиле: 1. Аш. 2. Шо. 3. Кыш. 4. Шум. 5. Уруш. 6. Шыша. 7. Кырыш. 8. Шытыш. 9. Кырыш. 10. Шыракъ. 11. Джаламыш. 12. Шама йыл. 13. Кермекъаш. 14. Шаушюрт. 15. Джайлыкъ къуш. 16. Шыртъапта.

II. Бирер харифлери башха сёзле

Бу гёзенекледе сёзлени бири биринден сынгар бирер элиб (хариф) башхалыкълары барды. Ол жангызышар элиблерин табыб салалсагъыз, изленген сёзле табыллыкъдыла. Излегиз:

1.

т	а	а	э
т	а	а	э
т	а	а	э
т	а	а	э

3.

э	т	т	э
э	т	т	э
э	т	т	э
э	т	т	э

3.

э	т	т	э
э	т	т	э
э	т	т	э
э	т	т	э

Билгиле: 1. Тамакъ, таракъ, талакъ, табакъ. 2. Кырукъ, къумукъ, къутукъ, къууукъ. 3. Кырыкъ, къылыкъ, къымыкъ (гудучу), къысыкъ.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	к	у	ж	д	у	д	ж	а	к	а
2	ы	л	с	у	к	а	б	а	к	к
3	ж	т	а	л	й	а	з	б	у	ы
4	к	с	а	м	л	к	а	т	т	р
5	ы	ж	у	б	у	р	а	н	а	а
6	ж	л	а	с	ы	р	з	а	с	б
7	р	в	р	с	а	з	а	н	е	о
8	д	о	м	л	а	й	д	т	а	а
9	б	у	р	з	у	й	р	ы	н	ж
	ы	у	с	а	н	ю	а	а	к	у
	б	л	у	ы	б	н	т	т	и	р

III. Джашырылган сөзле

Бу гёзенекде артык элиблени орталарында жан-джаныуарланы атлары болган 18 сөз джашырылганды. Сөзле тик энишгесине, ёргесине, кенделенине, сёдегейине джазылыб болурга боллукьдула. Сөз ючюн, «буу» деген сөзге кьарагьыз, эниш сёдегейине джазылыб турады. Излегиз. Бир элиб (хариф) бир, эки, юч сөзню кьурамына кирирге да боллугьуи унутмагьыз. Биллячагьа кьарарга ашыкьмагьыз.

IV. Гёзенекде ханс атла

Бу гёзенекде 25 ханс, терек атла табарыкьсыз, кьаджыкьмай излеялсагьыз. Ала да энишгесине, тьбюнден ёрге, кенделенине, сёдегейине джазылыб болурга боллукьдула. Билячалада аланы орусча атлары да бериледи. Аланы азбар этерге кьорешигиз. Ала аны ючюн иш этиб берилгендиле.

Д	а	б	ы	ш	м	а	к	о	л	к
н	а	с	т	а	а	а	л	н	а	а
Э	и	н	я	б	н	к	м	н	н	р
б	у	р	ж	з	т	д	с	у	а	а
р	а	с	а	ю	н	ы	в	о	к	т
а	к	а	д	и	р	и	к	а	к	а
д	р	л	а	а	м	е	л	н	о	й
к	в	т	с	н	р	а	к	м	з	ж
а	р	п	а	т	д	у	з	у	м	а
з	с	т	л	н	с	ы	у	з	и	н
а	у	е	а	о	л	а	з	у	я	с
т	я	м	т	ё	л	е	н	д	и	р

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	кэ	ч	н	в	я	з	м	а	кэ	а
2	к	м			ч	а	б	а	кэ	кэ
3	ж		а		ш			б	у	н
4	кэ			м		кэ	а		т	р
5	н	ж	ч	б	у	р	а	н	а	а
6	ж	л		с	ы	р			е	б
7			р	е	а	з	а	н	а	
8	ф	о	м	м	а	и	г	з		а
9	б	ч	р	з	у	и	р	б	н	ж
10		у				и	а	кэ	у	
11			у		б	и	т	т	л	р

ж	а	б	ы	ш	н	а	кэ		кэ	
н	а			а	а	а	л	н	а	а
з	и	н	а		н	н	н	н	р	
н		р	ж		т		с	у	а	е
р	а	с	а	ю	т	ы			кэ	е
з		а	ж	и	р	и	ю	а		а
л	р		а	а	к	е	л			и
н		с	н	р	а	кэ	л	з	р	
а	р	н	а	г	а	у	з	у	и	а
з		н	н	с	ы	у	з	и	н	
а		е	а	о	а	з	у	а	е	
е		ш	з	з	л	е	н	и	р	

III. БИЛЯЧАЛА:

Бир кыауум джаныуарланы орусча атлары: Ургуй – комар; кыутас – як; акыбарыс – снежный барс, ирбис; джур – косуля; доммай – зубр; мамурач – медвежонок; джубуран – суслик; борсукъ – барсук; сазан – сазан; быздыкъ – сычик (чыпчыкъ кыаумдан); бюрче – блоха; акыыраб – скорпион; кыундуз – бобр; биттир – летучая мышь; кыжжыж – сойка; тана – тёлка.

IV. ЁСЮМЛЕНИ ОРУСЧА АТЛАРЫ:

Джанджюрек – валерьяна; джабышмакъ – боярышник; аджирик – пырей; раса – папоротник; арпа – ячмень; гёлендир – гин; джыгыра – тмин; алпагыч – баобаб; кыарачай ханс – душица; лаууз – миндаль; мандалакъ – корнеплод морковника; маяр – лесной орех; мант – лопух, арча – древовидный можжевельник; кыына – хна; гин – укроп; дугъума – мята; дугъум – смородина; мия – солодка; кертме – груша; андыз – девясил; госук – анзур; мамукъ – хлопок; алма – яблоко, сарысмакъ – чеснок.

Ёсюмлени атларын азбар этиб, суратларын табыб, таныргъа юренигиз, нени неге джарагъанын билирге тырмашыгъыз, гербарийле этигиз, бачхадагъылагъа иги кыарагъыз, ёсдюрюгюз. Аланы юслеринден назмула джазыгъыз.

* * *

1. Алай турса – бояуду,
Бети ариу, кьолайды.
Кёбюсюне кьаламда
Мерекеб бет алайды.

Ал юч элиб бёлюнсе,
Соруу алмаш чыгдады.
Арт джартысы хар неге
Хаф-хаф этиб турады.

* * *

2. Алай турса, намазгъа
Къычыралла ма аны.
Аллына къ кьошулса, -
Уллу чоюнд болгъаны.
Ол чоюнну нед аты?

* * *

3. Беш элибли сёздю бу,
Баш къайнатыр болуму.
Ахырында р болса, -
«Тар» деб беред магъана.
«Маджал, игирек» деб къояд,
Р-ны орнуна л барса.

Если я гореть не буду,
Если ты гореть не будешь,
Если мы гореть не будем,
Так кто же тогда рассеет

тѣмѹ?
/Назым Хыкмет/

* * *

4. Къысха сёзчюк – юч элиб*,
«Азыракъ» деб билдиреди.
Ахырына е кьошуб, -
Сууда джюзген этиледи.

* * *

5. Ючхариф сёз: мийик джер,
Огъарыдан къарайды.
- Укъ кьошулса ызындан,
«Гак-гак» этиб башлайды.

(2003).

*Элиб – хариф

Билгъали: 1. Ким – ит, кимит. 2. Азан –
къазан. 3. Такъыр – такъыл. 4. Кем-е, кем-е.
5. Тау-укъ, тауукъ.

АТА-БАБАЛАНЫ БИЛЕЙИК, АЛАГЪА УШАРГЪА ИЗЛЕЙИК!..

(Юзюкле)

◆ Аланы являются тюрками, которые приняли христианство. Поблизости находится народ также тюркской расы по имени Ассы: это народ также того же происхождения и той же религии, что и аланы. (Абуль-Феда - арабский автор XIV в.).

Аланами мингрельцы называют карачаевских татар (карачаевцев), живущих на северном склоне Главного Кавказского хребта, близ Эльбруса у истоков реки Кубань. Про человека представительного, известного своей силой и храбростью, мингрельцы обыкновенно говорят – молодец, как алан. (А.Цагарели – грузинский историк-этнограф).

◆ Можно смело сказать, что все казачье население, как и все горцы Кубанской области, одеваются в бурки, ноговицы и черкески, приготовляемые карачаевцами. От них же получают сукна ручной, но прочной и хорошей работы, притом за цену весьма недорогую, золотошвейную тесьму, полсти, чехлы и ружья, сыромятные ремни для возжжей, тяжей, шлей, супоней и пр. (Газ. «Казбек»).

◆ Уважение старших – это основной закон карачаевского нравственного кодекса... (В. Тепцов. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1892, т. X/У, с. 96, 107).

◆ Карачаевцы издавна приобрели у своих соседей славу хороших ораторов и мастеров слагать песни... (Чурсин. Газ. «Кавказ», 1901, № 270).

◆ Карачаевцы полны внутреннего благородства, сосредоточенной сдержанности... Это прекрасные, сильные люди, пасущие свои стада на склонах альпийских лугов, умеющие видеть и наблюдать, сравнивать и оценивать. (Н.Асеев. Газ. «Красный Карачай», 1937, 24 июля).

◆ Карачаевцы прослыли честнейшими из всех горских племен... (В. Тепцов. СМОМПК, в XIV, Тифлис, 1897, с. 95).

Народ этот (карачаевцы) замечателен во многих отношениях: его добродушие и хороший нрав, полнейшее отсутствие в нем подозрительности – должны быть оценены путешественником. Еще большие восхищения заслуживает полнейшее отсутствие в сердце этого северного народа воровства и разного рода насилий и жестокостей, в особенности в сравнении его с племенами, живущими по южную сторону цепи кавказских гор.

◆ Таким образом, я должен заключить, что это совершенно мирный народ и замечательно честный. (Ф. Грове. Холодный Кавказ. С-пб., 1879, с. 166).

◆ Нужно сделаться научно-просвещенным человеком, но безусловно и обязательно оставаться горцем и по воспитанию и по духовному складу, стать естественным продолжением роста древа горца, не отрываясь от него... (Ислам-бий Крымшамхалов. Жур. «Мусульманин». Париж, 1910, № 1-15).

2006

ИЮЛЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31						

АВГУСТ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

СЕНТЯБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

ОКТАБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
					1	
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

НОЯБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

ДЕКАБРЬ

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

2007

Январь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		
3	10	17	24	31		
4	11	18	25			
5	12	19	26			
6	13	20	27			
7	14	21	28			

Февраль

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
1	8	15	22			
2	9	16	23			
3	10	17	24			
4	11	18	25			

Март

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		
3	10	17	24	31		
4	11	18	25			

Апрель

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	2	9	16	23	30	
	3	10	17	24		
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
	8	15	22	29		

Май

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	7	14	21	28		
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		
3	10	17	24	31		
4	11	18	25			
5	12	19	26			
6	13	20	27			

Июнь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		
3	10	17	24			

Июль

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	2	9	16	23	30	
	3	10	17	24	31	
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
	8	15	22	29		

Август

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
		8	15	22	29	
		9	16	23	30	
		1	8	15	22	29
		2	9	16	23	30
		3	10	17	24	31
		4	11	18	25	
		5	12	19	26	

Сентябрь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	3	10	17	24		
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		

Октябрь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	1	8	15	22	29	
	2	9	16	23	30	
	3	10	17	24	31	
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		

Ноябрь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
1	8	15	22	29		
2	9	16	23	30		
3	10	17	24			
4	11	18	25			

Декабрь

Пн	Вт	Ср	Чт	Пт	Сб	Вс
	3	10	17	24	31	
	4	11	18	25		
	5	12	19	26		
	6	13	20	27		
	7	14	21	28		
	8	15	22	29		
	9	16	23	30		

Карта: Б242
 ГОСУДАРСТВЕННАЯ
 КАДАСТРОВАЯ ПАЛАТА
 ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
 ИМ. Х.В. БЛАЖЕННОВОЙ

Редколлегия:

Салпагарова К.А. (гл. ред., учред.), Джуккаева Б.Ю. (зам. гл. редактора), Батчаев А.-М.Х.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.96 г.

Свидетельство № Ж 0055. Журнал "ИЛЯЧИН" ("Сокол") № 1 (21) 2006 г.

На карачаевском и русском языках. Составитель-редактор К.А. Салпагарова.

Художник-оформитель - Узденов Р.С. Технический редактор Ф.А. Заузанова.

Формат 84x108¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ. л. 1,0.

Тираж 4000 экз. Заказ № 779.

Отпечатано с готовых оригинал-макетов в ООО "Полиграфист-2". Св-во № 1040900954093 от 03.02.2004 г.